

Моральні засади суспільства як оціночна категорія українського цивільного права

О. В. Грицак,
аспірантка Інституту
держави і права НАН
України ім. В. Корецького

Сучасне українське цивільне право характеризується широким відображенням гуманістичних цінностей. Зокрема, про його прагнення до гуманізації, про спробу його осмислення в «іншому вимірі» свідчить і поява в законодавстві норм, в яких містяться посилання на категорію «моральні засади суспільства».

В юридичній літературі часто акцентується увага на тісному зв'язку моралі та права, а проблема моральності у праві неодноразово була предметом наукових дискусій та досліджень вчених-юристів. Існуванню моральності у праві були присвячені публікації С. І. Шимон, Г. Миронової, С. С. Алексєєва та ін. Проте слід зауважити, що, незважаючи на окремі дослідження в площині співіснування моральності та права, доктринальне визначення наведеної вище категорії практично відсутнє; не здійснений і аналіз відповідних норм чинного цивільного законодавства. Тому завданнями цієї публікації є спроба дати визначення категорії «моральні засади суспільства» у контексті норм сучасного українського цивільного права та аналіз проблем, пов'язаних з її застосуванням, а також внесення окремих пропозицій щодо удосконалення нормативно-правової бази.

Дослідження особливостей зазначеної категорії є досить актуальним для української юриспруденції. Адже належна реалізація норм права може бути здійснена лише за умови адекватного їх розуміння відповідними суб'єктами, а це виявляється неможливим без правильного розуміння категорій, які були використані законодавцем при конструюванні нормативно-правового акту. До того ж, з одного боку, дотримання моральних засад при реалізації цивільних прав набуло загальнообов'язкового характеру, а з іншого — відсутність формалізованості може спричинити свавілля осіб, що застосовують право. Ймовірно, саме з огляду на наведене ряд вчених (зокрема, Є. О. Суханов, С. С. Алексєєв) вважають неприпустимим використання правил моралі у якості джерела права [1; 2].

Також наголошуємо на тому, що співіснування моралі й права є досить складним феноменом, і через це почасти виникають певні складнощі у використанні категорії «моральні засади суспільства». Наприклад, як можна без посилання на неї дати оцінку діям банківської установи, що застосовує фінансові санкції і залучає колекторську фірму до позичальника, який, своєю чергою, неспроможний виконувати зобов'язання за кредитним договором внаслідок раптового виникнення тяжкої хвороби? Безперечно, дії кредитора є правомірними, але навряд чи вони відповідають саме моральним засадам суспільства.

Проблема полягає й у тому, що моральні ідеали кожної культури мають відносний характер і можуть діаметрально різнитися між собою. Кожна система моралі претендує на істинність і заперечує існування іншої системи моральних орієнтирів; як приклади можна навести протистояння «буржуазної» і «комуністичної» моралі епохи СРСР чи, скажімо, заперечення загальнолюдських цінностей у правових нормах Німеччини за часів панування націонал-соціалізму.

Категорія «моральні засади суспільства» неодноразово вживається

у Цивільному кодексі України (далі – ЦК). Зокрема, в ч. 4 ст. 13 ЦК зазначається вимога їх дотримання особою при здійсненні цивільних прав, і з аналізу наведеної статті можна дійти висновку, що їхнє порушення вважається одним із різновидів зловживання правом. Цю вимогу можна вважати своєрідним орієнтиром при здійсненні особою вчинків, які мають юридичне значення, хоча дотримання моральних засад суспільства безпосередньо не віднесено до загальних засад цивільного законодавства, які окремо передбачені ст. 3 ЦК [3].

Разом з тим варто зауважити, що ст. 19 ЦК регламентує необхідність дотримання моральних засад суспільства, а також закону при здійсненні самозахисту. Ми не вважаємо існування наведеної норми доцільним, адже право на самозахист (надання кожній людині права захищати свої права і свободи від порушення і протиправних посягань всіма не забороненими законом засобами) є одним із конституційних прав людини – воно прямо передбачено ст. 55 Конституції України [4]. Отже, здійснюючи своє право на самозахист, особа буде зобов'язана дотримуватись моральних засад суспільства у відповідності зі ст. 13 ЦК.

Своєю чергою, ч. 2 ст. 319 ЦК зазначено: «При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства». На нашу думку, ця норма також є зайвою – з огляду на те, що в ч. 4 ст. 13 ЦК вже, як впливає з наведеного, міститься вимога дотримання моральних засад суспільства при здійсненні особою цивільних прав. Одним з таких прав і виступає право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, адже воно прямо передбачено Конституцією (ст. 41) та ЦК.

Також законодавець наголосив на тому, що фізична особа здатна мати права, не передбачені законодавством, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 26 ЦК). Крім того, у ст. 203 ЦК йдеться про вимогу несуперечності змісту будь-якого правочину законодавству та моральним засадам суспільства. Ч. 2 ст. 300 ЦК наголошує: «Фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства». Аналогічні положення містить і Конституція України.

Незважаючи на неодноразове застосування у ЦК, безумовно, складної за самим своїм визначенням категорії «моральні засади суспільства»,

аналіз результатів узагальнення судової практики не дає змоги виявити її особливості. Наприклад, в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» знаходимо лише вказівку: «судам необхідно враховувати, що зміст правочину не повинен суперечити моральним засадам суспільства» [5]. Суперечність рішення третейського суду моральним засадам суспільства вбачається підставою для відмови у видачі виконавчого листа, відповідно до Узагальнення Верховним Судом України практики застосування судами Закону України «Про третейські суди» від 11 лютого 2009 р. [6].

З огляду на специфіку предмета нашої публікації і з метою розкриття тематики дослідження вважаємо за необхідне проаналізувати саму категорію «мораль». Феномен моралі в літературі часто досліджується з позицій аксіологічного підходу – тобто вона є певним критерієм розмежування добра і зла, милосердя і жорстокості тощо, і, таким чином, її можна назвати «виміром» вчинку з позиції певної системи цінностей. Взагалі, як видається, усіх дослідників проблем моралі можна умовно розподілити на дві групи. Якщо перші наголошують на існуванні абсолютних ідеалів, які є універсальними й можуть бути визнані будь-якою людською цивілізацією, то другі вважають, що будь-які моральні норми є обмеженими і відносними.

Проблема застосування оціночної категорії «моральні засади суспільства» полягає у відносному характері системи моральних цінностей, що відображений на законодавчому рівні. Хоча й ст. 3 Конституції України передбачено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю, відносний характер ідеалів, на яких базуються моральні засади суспільства, визнається самим Основним Законом. На нашу думку, це зумовлюють ті норми Конституції, де йдеться про відсутність цензури, офіційно визнаної релігії та єдиної ідеології, адже, зокрема, християнство, іслам, іудаїзм, а також, наприклад, капіталізм і соціалізм характеризуються різноманітністю, а подекуди – й діаметральною протилежністю в ієрархії цінностей.

Не можна заперечувати того факту, що система моральних орієнтирів ніколи не є сталою – вона динамічно розвивається завдяки діалектичному принципу боротьби протилежностей, оскільки кожна суспільна формація оцінює систему духовних цінностей та ідеалів з позицій власного бачення. Як вважає сучасний філософ Френсіс Фукуяма, «мораль є соціальним капіта-

лом, що визначає ступінь життєздатності суспільства» [7], і з огляду на це, моральні засади можна охарактеризувати як такі, що перебувають у стані постійного розвитку.

Ф. Енгельс дотримувався точки зору імовірності існування «ідеальної моралі» і визначав, що «...мораль, що стоїть вище класових протилежностей і усіляких спогадів про них... стане можливою лише на такому ступені розвитку суспільства, коли протилежність класів буде не тільки подолана, а й забута...» [8]. Безперечно, вчення марксизму-ленінізму збагатило юридичну науку, зокрема, висвітленням сутності права у філософському та економічному аспектах, розглядом права як діалектичного явища. Але боротьба суспільства за економічні блага має постійний характер, і тому треба визнати — реальне існування «ідеальної моралі», а, отже, й «ідеальних» моральних засад має утопічний характер. Адже відсутність соціальних й, з-поміж них — класових конфліктів — є в принципі неможливою, до того ж перманентна взаємодія різних верств та груп у суспільстві виступає своєрідним гарантом, «локомотивом» його розвитку.

У Коментарі до ЦК України за ред. М. Харитонова зазначається, що «моральні засади суспільства» є оціночною категорією, що походить від часів звичаєвого права. Крім того, автори підкреслюють, що ця категорія охоплює як народні звичаї, догмати релігії, яка є домінуючою у певному суспільстві, так і його офіційну ідеологію, відображену в Конституції України та інших її законодавчих актах [9]. Ми погоджуємося, що категорія «моральні засади суспільства» належить саме до групи оціночних у цивільному праві — з огляду на її нечіткість та «розпливчатість», а також відсутність закріплення норм моралі у нормативно-правових актах. Однак вищенаведене визначення моральних засад суспільства вважаємо дискусійним, оскільки, по-перше, кожен має право на свободу віросповідання, жодна релігія не може бути визнана в Україні в якості обов'язкової (ст. 35 Конституції); а по-друге, жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова (ст. 15 Конституції). Як нами підкреслювалося раніше, ідеології, звичаї народів та релігійні норми базуються на різних системах цінностей, які можуть істотно відрізнятися між собою, про що наочно свідчить історична практика.

Отже, охоплення терміном «моральні засади суспільства» наведених складових повністю суперечило б ст. 11 Конституції, де проголошено сприяння держави розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин. Крім того,

навіть якщо певна ідеологія і була б проголошена державою як обов'язкова, то це не свідчило б про, так би мовити, «досконалість» моральних засад суспільства з гуманістичної точки зору, адже вченими неодноразово робився акцент на суб'єктивності як невід'ємній рисі кожної ідеології. Так, К. Маркс підкреслював, що «ідеологія — це *хлибне* (курсив мій — О. Г.) усвідомлення, що виражає специфічні інтереси певного класу, що видаються за інтереси усього суспільства» [8, 25], аналогічних поглядів дотримувався і К. Мангейм, який також наголошував, що «ідеологія спотворює відображення соціальної дійсності і виражає інтереси окремих груп чи класів» [10]. Р. Барт зазначав, що «ідеологія є міфом, системою, що приписує об'єктам непрямі значення» [11], і список цей завжди буде нескінченним...

Якщо брати до уваги аналізоване нами визначення авторів Коментаря до ЦК, то реалізація категорії «моральні засади суспільства» ускладнена й відсутністю легітимного визначення народного звичаю.

На думку С. І. Шимон, дослідження якої було присвячено розмежуванню понять «моральні засади», «суспільна мораль» та «моральність» в українському цивільному праві, поняття «суспільна мораль», у контексті Закону України «Про захист суспільної моралі», та «моральні засади суспільства», в контексті положень ЦК, аж ніяк не є тотожними, оскільки, за переконанням автора, «суспільна мораль» є вужчим за змістом поняттям і може асоціюватись в цивільному праві з поняттям «публічний порядок» [12].

Як визначено у згаданому Законі, суспільна мораль — це система етичних норм, правил поведінки, що склалися в суспільстві на основі традиційних культурних та духовних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, справедливість [13]. На нашу думку, це визначення не можна назвати таким, що повністю «відзеркалює» сутність такого складного феномену. Розкриваючи мораль як систему етичних норм, законодавець припустився тавтології, бо етика і є філософським дослідженням сутності, мети та причин моралі і моральності. Крім того, навіть за наявності такого докладного визначення, категорія «суспільна мораль» не позбавляється свого оціночного характеру, оскільки законодавцем не сформульовано, які саме об'єкти слід відносити до культурних та духовних цінностей. До того ж залишається відкритим питання, які саме цінності слід вважати «традиційними», який саме період необхідний для їх усталення у конкретному суспільстві. Також, коли у розкритті зазначеної дефініції згадуються уявлення про добро, честь, гідність тощо, доцільно було б допо-

внити це визначення словами «та інші загальнолюдські цінності», таким чином розширивши їхній перелік, який в принципі закритим бути не може.

Щодо визначення категорії «публічний порядок», то звернімося з цього приводу до ч. 2 ст. 228 ЦК України, яка визначає «правочин, який порушує публічний порядок». Згадаємо, що це «правочин, спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної чи юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим». Здійснивши аналіз наведеної норми, можна дійти висновку, що до публічного порядку можна віднести непорушність конституційних прав і свобод людини і громадянина. Із цього випливає, що знищення, пошкодження майна фізичної чи юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим не потрібно виокремлювати в якості специфічного порушення публічного порядку — оскільки право власності, як раніше підкреслювалося, є одним із конституційних прав громадян.

Крім того, проаналізувавши ці визначення, ми вважаємо, що у порушенні суспільної моралі та моральних засад суспільства не можна вбачати завдання шкоди безпосередньо інтересам держави. Ми дотримуємось точки зору, що держава — це лише форма організації суспільства. Як зазначав Л.Є. Гринін, «...держава є особливою достатньо стійкою політичною одиницею, що являє собою відокремлену від населення організацію влади і адміністрування...» [14]. Отже, з огляду на наведене, вважаємо, що твердження про наявність асоціації між «суспільною мораллю» та «публічним порядком» є досить дискусійним. Хоча, звичайно, не можна заперечувати, що ці обидві категорії мають спільну рису: об'єктом порушень суспільної моралі, моральних засад суспільства, як і публічного порядку, є права та інтереси осіб.

При аналізі сутності моральних засад суспільства в контексті реалізації норм українського цивільного права варто наголосити на тому, що законодавець залишив відкритим питання, що саме слід розуміти під суспільством. Адже категорія «суспільство» є досить багатозначною, і на питання, чи то слід під нею розуміти світове суспільство, або ж суспільство українське чи іншу групу людей, — чіткої відповіді й наразі немає. Беручи до уваги, що категорія «моральні засади суспільства» в контексті нашої публікації обмежується сферою цивільного права, нами пропонується під «суспільством» розуміти «сукупність осіб, що наділені цивільною правосуб'єктністю».

Ми погоджуємося з С. І. Шимон, що моральні засади визначають межі поведінки суб'єкта

цивільного права, однак ця властивість, на нашу думку, не є їхньою специфічною ознакою, оскільки кожна норма цивільного права, яка має здебільшого загальнообов'язковий, а не диспозитивний характер, так чи інакше містить вимоги правомірної поведінки. Свобода певного індивіда щодо реалізації його прав обмежується не тільки нормами, в яких містяться посилання на моральні засади суспільства, а й іншими нормами цивільного права.

Категорія «моральні засади суспільства» широко застосовується і в сімейному праві України. Наприклад, ст. 3 Сімейного кодексу регламентує, що сім'я створюється на підставах, що не суперечать моральним засадам суспільства, що суд при вирішенні сімейного спору може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, іншим законам та моральним засадам суспільства тощо [15]. Ми вважаємо, що зазначена категорія може мати різну інтерпретацію в цивільному та сімейному праві. В юридичній літературі неодноразово підкреслюється, що сімейне право має свій специфічний предмет регулювання, особливий суб'єктний склад, характеризується невідчужуваністю прав та обов'язків особи. Суб'єктами сімейних правовідносин, як відомо, можуть бути: по-перше, лише фізичні особи; по-друге, лише ті фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення. З огляду на це, можна зробити висновок, що «моральні засади суспільства» у сімейному праві — це система духовних орієнтирів, пов'язаних із сімейними цінностями: належним виконанням батьківських обов'язків, шанобливим ставленням до жінки-матері, рівноправністю чоловіка і дружини тощо.

Цивільне ж право характеризується пріоритетом саме майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових відносин. У порівнянні з правом сімейним, в нормах цивільного права пріоритет мають майнові інтереси, а учасники правовідносин можуть і не бути спорідненими між собою, а зазвичай вони пов'язані між собою лише відносинами ділового партнерства. І як приклад на підтвердження можливості різного тлумачення дефініції «моральні засади суспільства» у цивільному та сімейному праві можемо навести таке: особа виконує належним чином свої зобов'язання за цивільно-правовим договором, вчиняє правочини, зміст яких відповідає моральним засадам суспільства, але в той же час здійснює аморальний вчинок стосовно своєї родини (подружжя зрада, ухилення від участі у вихованні дитини і т.ін.), тобто порушує моральні засади суспільства у

сімейному праві. А, своєю чергою, порушення моральних засад суспільства у цивільному праві може бути виявлено, зокрема, у прагненні до позбавлення контрагента майнової самостійності, встановлення умов договору, які суттєво погіршують становище іншої сторони, тощо.

Зважаючи на наведене вище, під категорію «моральні засади суспільства» у цивільному праві маємо на увазі певну сукупність імперативів, які можна охарактеризувати як динамічні; мають неписаний характер; виражають ступінь усвідомлення суб'єктами цивільних правовідносин цінностей, суттєвих у процесі реалізації ними майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових прав.

До них, наприклад, можна віднести неприпустимість зловживання правом, дотримання майнової самостійності та юридичної рівності тощо.

Насамкінець, зазначимо, що наявне відображення гуманістичних тенденцій в законодавстві врешті-решт свідчить про неухильний поступ України на шляху до правової держави. Разом з тим вирішення проблем, пов'язаних із застосуванням категорії «моральні засади суспільства», не може бути здійснене в межах однієї публікації. З огляду на це, ми сподіваємося на розширення і удосконалення української судової практики з цього питання, а також подальші галузеві дослідження.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Суханов Е. А. Гражданское право: В 4 т. – Т. 1: Общая часть / Е. А. Суханов, В. С. Ем. – 3 изд. перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 80.
2. Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиски и решения / Алексеев С. С. – М.: НОРМА, 2001. – С. 150.
3. Цивільний кодекс України. – К.: Велес, 2009. – 271 с.
4. Конституція України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=o1y1996&find=1&typ=100>
5. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
6. Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди» / Верховний Суд; Узагальнення судової практики від 11 лютого 2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
7. Социальный капитал и гражданское общество [Электронный ресурс] / Грицаенко В. – Режим доступа: <http://scd.centro.ru/dover.zip>. – Рец. на ст.: Fukuyama Francis. Social Capital and Civil Society / Francis Fukuyama // The Institute of Public Policy George Mason University, 1999. – October 1.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 36 т. – Т. 3 / Маркс К. и Энгельс Ф. – 2-ое изд. – М.: Госполитиздат, 1964. – С. 94–96.
9. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко. – Одеса: Юридична література. – 2003. – С. 6.
10. Мангейм К. Идеология и утопия / Мангейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. – М.: Юристь. – 1994. – С. 7–164.
11. Барт Р. Избранные работы / Барт Р. – Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 279–290.
12. Шимон С. І. Розмежування понять «суспільна мораль», «моральні засади» та «моральність» у цивільному праві / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Pravo/26738.doc.htm
13. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. № 1296-І V // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
14. Гринин Л. Е. Формации и цивилизации: социально-политические, этнические и духовные аспекты социологии истории // Философия и общество. – 1997. – № 5. – С. 20.
15. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

УДК 347.129

Грицак О. В. Моральні засади суспільства як оціночна категорія українського цивільного права

У статті автор досліджує ряд аспектів, пов'язаних з існуванням моральних засад суспільства в цивільному праві, аналізує відповідну нормативно-правову базу, намагається сформулювати визначення терміну «моральні засади суспільства».

Ключові слова: мораль, моральні засади суспільства

Грицак О. В. Моральные принципы общества как оценочная категория украинского гражданского права

В статье автор исследует ряд аспектов, связанных с существованием моральных принципов в гражданском праве, анализирует соответствующую нормативно-правовую базу, пытается сформулировать определение термина «моральные принципы общества».

Ключевые слова: мораль, моральные принципы общества

Olga V. Grytsak. The society moral principles as general concept of Ukrainian civil law

The author investigates the row of aspects, related to existence of moral principles in a civil law, analyses a corresponding normative-legal base, tries to formulate determination of the term «moral principles of society».

Key words: moral, moral principles of the society